

BUDİST UYGUR METİNLERİNDE *men / mensiz* KAVRAMLARI ÜZERİNE*

Arzu ARICAN**

Öz: Uygurların, Budizmi kabul etmesi sonucu çeviri faaliyetlerinin etkisiyle Türk dilinin söz varlığında değişiklikler meydana gelmiştir. Uygurlar, kabul ettikleri bu inanç sistemine ait dini kavramları, bazen kaynak dildeki sözcüklerle ifade etmiş, bazen de Eski Uygurca sözcükleri kullanmışlardır. Bu çalışmada da teklilik I. şabıs zamiri olarak kullanılan *men* sözcüğünün Budist bir terim olan *atta*, *atman*, *pruša*, *abamkara*, *puğgala* ‘benlik’ sözcüklerini; *men* zamirinin +sXz yokluk eki almış biçimi olan *mensiz* sözcüğünün ise *anatta*, *anātman*, *nairātmya*, *anātmya* ‘benliksiz’ terimlerini karşılamak için kullanılması incelenmiştir. Bunun yanı sıra *men* ve *mensiz* sözcükleriyle oluşturulan ve benlik kavram alanına ait terimlere yer verilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Eski Uygurca, Budizm, benlik, benliksiz, ego

On the Concepts of men / mensiz in Buddhist Uyghur Texts

Abstract: As a result of the adoption of Buddhism by the Uyghurs, changes have occurred in the vocabulary of the Turkish language with the effect of translation activities. To express the concepts belonging to this belief system they accepted, the Uyghurs sometimes used words from the source language, and sometimes used words from Old Uyghur. In this study, it has been examined how Uyghurs used the word *men*, which is used as a singular first-person pronoun, in place of *atta*, *atman*, *pruša*, *abamkara*, *puđgala*, which are Buddhist terms meaning ‘self’; and how they used the word *mensiz*, which is the form of the pronoun *men* with the absence suffix +sXz, in place of *anatta*, *anātman*, *nairātmya*, *anātmya*, which mean ‘selfless’. In addition to this, some terms that have been created with the words *men* and the terms that *mensiz* and are related to the concept ‘self’ are included.

Key Words: Old Uyghur, Buddhism, self, selfless, ego

Giriş

Budizmde en çok üzerinde durulan konulardan biri ‘benlik’ kavramıdır. Buda’nın öğretilerinde benlik veya kişiye atıfta bulunduğu ifadeler sıklıkla geçmektedir. Buda vaazlarında birçok felsefi kavramı kesin bir dille ifade etmediği için ‘ben’ konusu da tartışmaya açık konulardan biri olmuştur. Genel olarak ‘benlik’, bir kimsenin öz varlığı, kişiliği, onu kendisi yapan şey olarak tanımlanmaktadır. Psikolojide ‘ben’ veya ‘benlik’ (ego) bireyin ihtiyaçlarını, isteklerini, yeteneklerini ve güdülerini içeren alandır ve bireyin davranışlarına yön verir. “Benlik sabit bir şey değil, oluşan, dağılan, dalgalanan ve değişen bir varoluş durumudur. Kişi yaşadığı sürece, ben olma ödevi karşısında bir tercih yapar, bir eylemde bulunur. Varoluş alanları da böyle bir tercihin ürünü olarak ortaya çıkar.” (Taşdelen, 2017: 98). Ancak, Harvey, Budizmdeki ‘ben’ kavramı ile Freudcu ‘ben’ (ego) kavramının aynı olmadığını belirtir (2013: 62). Modern felsefe kuramları ve Budist felsefenin benliğe bakış açısı temelde farklı olsa da bazı noktalarda

* Bu çalışma, Prof. Dr. Ferruh Ağca danışmanlığında hazırlanan “Eski Uygurcada Zamirlerin Yapısal ve İşlevsel Bir İncelemesi” başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

** Doktora Öğrencisi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı (TÜRKİYE), E-posta: arcanarzu.07@gmail.com / ORCID ID: 0000-0002-6144-6298.

kesişmektedir. Her ikisi de kişinin var olabilmesi için kendini eğitmesi, bilinçli ve iradeli olmasını öngörür. Budist felsefenin temelinde de kişinin bilinç seviyesine ulaşarak ‘uyanması’ amaçlanır. “İnsan, yaşadığı sürece varoluş içindedir ve varoluş benliğinin de varoluşudur. Her şey değişirken, insan bir oluşum içinde yaşarken, bütün bu olup bitenlerin dışında ne ise o, nasılsa öyle kalan bir benlik yoktur.” (Taşdelen, 2017: 97). Budist felsefede reddedilen tam olarak böyle bir benlik algısına sahip olmanın yanlış olduğudur. Değişen durumlar ve olaylar karşısında sabit bir benliğe tutunmak hatalı görülür. Buda ‘ben’i fiziksel ve psişik güçlerin beş kümesinin (*skandha*) bileşiminden oluşur. Sözde *ātman* ‘ben’ ‘ruh’ veya ‘benlik’, değişen güçlerin bir bileşimidir. Bu kuvvetler beden veya maddeden (*rūpaskandha*), duyumdan (*vedanāskandha*), algıdan (*saṃjñāskandha*), zihinsel oluşumlardan (*saṃskāraskandha*) ve bilinçten (*vijñānaskandha*) oluşur (Eliade, 2003: 108-110). Varlıkların dünyada ızdırıp (*duhkha*) çekmesinin nedeni bu beş kümedir (*skandha*). Kişi de beş kümenin taşıyıcısı konumundadır. Ancak, Budizmde ebedî özne diye bir şey yoktur. Her şey değişim ve dönüşüm içerisindedir. Döngüsel varoluşta devam eden kalıcı bir benliğin (*attā, ātman*) hatalı fikri, tüm yanılsamaların kaynağıdır. Budizm, yalnızca geçici bir benliği kabul ederek, temel ilke olarak ben-olmayan (*anattā, anātman*) kavramını alır. Bu yüzden benliğe bağlı kalmak yanıltıcıdır (Harvey, 2013; Williams, 2008: 74). Budizm yüzyıllardır varlığını sürdüren ve zamanla çeşitli kollara ayrılan bir öğretilerdir. Zaman içerisinde Budizm ekolleri arasında fikir ayrılıkları söz konusu olmuştur. Bunlardan biri gerçek benliğin olup olmadığına ilişkin fikir ayrılıklarıdır. Ancak bu çalışmanın kapsamını, bu tartışmalardan ziyade benlik kavram alanını ifade etmek için kullanılan sözcükler oluşturmaktadır. İnsanlar geçmişten günümüze benlik kavramını ifade etmek için benzer sözcükler kullanmışlar ya da benzer süreçlerden geçen sözcükleri tercih etmişlerdir. İnsanların benlik kavramını ifade etmek için kullandıkları sözcükleri şu şekilde kategorize edebiliriz:

1. Birçok dilde benliği ifade etmek için, ‘öz, nefes, ruh, varoluş’ gibi anlamlara gelen sözcükler temel anlamlarının yanı sıra benlik için de kullanılmıştır: Skr. *ātman* ‘öz, ruh, nefes’ (Soothill-Hodous, 1978: 334), *sattva* ‘öz, ruh, nefes, varoluş’ (Soothill-Hodous, 1987: 390); Pali *attā* ‘ruh’; Fars. *nefs* نفیس ‘nefs’ ‘ten, beden; şahıs, zat; asıl; ruh; nefis’ (Kantar, 1993: 657).
2. Benliği ifade etmek için kullanılan sözcüklerden ikinci grubu ‘kişi, kişilik, insan, adam’ anlamına gelen sözcükler oluşturmaktadır. Skr. *pruṣa* ‘insan, kişi’, *puḍgala* ‘adam’ (Soothill-Hodous, 1987: 370); Alm. *Persönlichkeit, individualität* ‘kişilik, benlik, ego’ (Arda-Obruk, 2013: 263); İng. *personality* ‘kişilik’, *individuality* ‘kişilik’.
3. Benlik kavramını ifade etmek için kullanılan bir diğer yöntem ise ‘kendi’ anlamına gelen ve çoğunlukla dönüşlülük zamirlerinden oluşan sözcüklerdir: Skr. *sva* ‘kendi’, *svayam* ‘kendi’ (Soothill-Hodous, 1987: 218) *ātmiya*; Çin. 自 *zi* ‘kendi’ (Soothill-Hodous, 1987: 218); İng. *self* ‘kendi’.
4. Teklik I. şahıs zamiri ile oluşturulan sözcükler: Sanskritçe अहम् *aham* ‘ben’ (Williams, 1986: 124; Edgerton, 1953: 108), अस्मि *asmi* ‘ben’ (Williams, 1986: 123); Çince 我 *wǒ* ‘ben’ (Giles, 1912: 1574; Soothill-Hodous, 1987: 238), Latince *ego* ego ‘ben’ (Alova, 2013: 196), Almanca *ich* ‘ben, varlık, nefis’ (Arda-Obruk, 2013: 96/263), İngilizce *I* ‘ben’; Eski Uygurca *men* ‘ben’.

Günümüzde de Almanca, İngilizce, Türkçe gibi birçok dilde felsefe terimi olarak sıklıkla kullanılan ego sözcüğünün yanı sıra teklik I. şahıs zamiri benliği ifade etmek için kullanılmaktadır. Benlik kavramının ‘kişi, varlık, öz, nefes, kendi’ sözcükleri ve teklik I. şahısla ifade edilmesi yaygın bir kullanım göstermektedir. Kavramın Eski Uygurca Budist metinlerde kullanılışı aşağıda gösterilmiştir.

İnceleme

1.men

Budist Türk çevresinde ortaya konan metinlerde Skr. *ātman* ‘kişisel varoluşun temeli, benlik’ terimini karşılamak için Uygurca teklik I. şahıs zamiri *men* kullanılmıştır. Başta Skr. *ātman* ‘ruh, nefes, öz’ sözcüğü olmak üzere *pruša* ‘kişi’, *puḍgala* ‘adam’, *sva* ‘kendi’, *svayam* ‘kendi’, sözcükleri temel anlamlarının yanı sıra Budist felsefe kişinin kalıcı, değişmeyen benliğine atıfta bulunur. Budizm, döngüsel varoluşu savunduğu için kalıcı bir benliğin varlığı söz konusu değildir. Bütün varlıklar sürekli bir dönüşüm hâlinindedir. Bu yüzden *ātman* kavramı bir yanılsama olarak görülür (Soothill-Hodous, 1987: 334). Harvey (2013: 61), kişinin bilinçli ya da bilinçsiz, ‘benim’ olarak bir şeyle özdeşleşmesinin bir bağlılık kaynağı olduğunu ve böyle bir bağlanmanın, kişinin kendini özdeşleştirdiği şey, değişip arzularından farklı hâle geldiğinde hüsrana ve kayıp duygusuna yol açtığını ifade eder. Tokyürek (2019: 254), ‘kişi, öz, kişilik’ olarak tanımlanan ‘benlik’ kavramını bodisatvaların ve canlıların kurtulması gereken bir unsur olarak ifade etmiştir. Budist Uygurca metinlerde de ‘benlik’, insanları tutsak eden, hata yapmaya sürükleyen bir unsur olarak görülür. BT ID 78’de yer alan *m(e)nig adganmak igid ezüg titir* “Benliğe tutunmak yanıltıcıdır” örneğinde benliğe bağlı kalmanın yanıltıcı olduğu vurgulanmıştır. *yok men yok meniñlig* “Ben yok ve benim yok” (BT ID 33) Budist metinlerde benlik anlayışının olmadığını işaret eden örneklerdendir. Erdal (1991: 126), örneği “ne ben ne de dünyadaki yerimi doldurabilecek hiçbir şey yok” biçiminde yorumlamış ve ifadenin soyut bir bağlamdan geldiğini belirtmiştir. Ayrıca *men*’in bu şekilde kullanılmasını metalinguistik¹ bir kullanım olarak değerlendirmiştir. *men* Uygurcada tek başına ve farklı sözcüklerle kullanılarak Budist inanç sistemine ait terimleri karşılamak için kullanılmıştır. Budist çevrede yazılan eserlerin yanı sıra İslamî çevrede yazılan Kutadgu Bilig’de de *men* sözcüğünün, Uygurcada olduğu gibi ‘ben, ego’ kavramlarını karşılamak için kullanılması dikkat çekicidir. Bu durum, Uygurca eserlerle hemen hemen aynı dönemlerde yazılan Kutadgu Bilig ve Budist inanç sistemine ait metinlerin benzerlikler göstermesi açısından önemlidir. Tokyürek (2020: 210), “Kutadgu Bilig’de Semboller Üzerinden Budist Etki” adlı çalışmasında benliğe ilişkin şu açıklamayı yapmıştır:

“Budizm’in en temel kuralı ‘ben’ yani ‘ego’ düşüncesini ortadan kaldırmaktır. Aytoldı da *menidin törümüñ özüñ men teme/özüñ men tēse ay unu ornuñ ol* ‘Sen meniden türemişsin, ‘ben’ deme, sen ‘ben’ dersen bak, işte değer.’ (KB 5413), *menin kökseğüçi menı kalmadı/asıg kalmadı sü itiglig tolum* ‘Ben’ diyerek göklere yükselmek isteyen benliği kalmadı, silahlı ordular ona karşı kâr etmedi.’ (KB 4830) diyerek ‘ben’ düşüncesinden kurtulmak gerektiğini ifade eder.”

men sözcüğünün, tek başına ‘benlik’ kavramını karşılamak için kullanılmasının yanı sıra Budist terminolojide kullanılan ve benlik kavram alanına ait *ātma-grāha*, *ātma-trṣṇā*, *ātma-drṣṭi*, *asmimāna* gibi ifadeleri karşılamak için kullanılmıştır. Terimler Eski

¹ Türkçeye ‘üst dilbilim’ olarak tercüme edilen sözcük, dil ve dilin konuşurlar arasındaki kullanımı ve dil ile diğer kültürel faktörleri inceleyen bilim dalıdır.

Uygurcaya aktarılırken kaynak dildeki sözcüklerin Türkçedeki karşılıkları tercih edilmiştir. Budist Uygurca metinlerde benlik kavramı insanı, arzularının esiri eden, kişinin doğru yolu bulmasına ve bodisatva mertebesine ulaşmasına engel olan bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Metinlerde vurgulanmak istenen benliğe bağlı olmanın yanıltıcılığı, ben kibrine sahip kişilerin gerçek mutluluğa ulaşamayacağı, bireyin kişisel arzularından ve dünyevî hırslarından sıyrılıp doğru ile yanlış fark etmesini sağlamaktır. Birey öğretilere göre yaşamını düzenlerse ben kibrinden uzaklaşarak gerçek mutluluğa ulaşacaktır. Budist Uygurca eserlerde bulunan benlik kavramına ilişkin örnekler şu şekildedir:

1.1. *men atkağ*

men atkağ ‘benliğe tutunmak’. Budist terminolojide *ātma-grāha* ‘benlik kavramına tutunmak’ (Soothill-Hodous, 1987: 238) terimini karşılamak için kullanılmıştır. Skr. *ātma-grāha* teriminde yer alan *grāh* sözcüğü tek başına ‘tutmak, kavramak’ anlamlarına gelirken *ātma* ‘benlik’ sözcüğü ile kullanıldığında ‘benliğe tutunmak’ anlamına gelmektedir. Kendine bağlılık bireyin en büyük eksikliklerindedir. Olgular dünyasında her şey geçicidir ve sürekli değişim vardır. Böyle bir değişimde bireyin kalıcı bir benliğe inanması ve ‘benim’ diye var olmaya çalışması ona acı verir. Bu nedenle ‘benliğe bağlanmak’ bir hata olarak görülmüştür.

(a) *men atkağka tayak bolmış üçün...* “Benliğe tutunmaya dayanak olduğu için...” (Abid. B26).

(b) *m(e)n tip atkanmakıg y(e)me birle tarkarmak...* “Ben diye bağlanmayı da yok etmek.” (AY 6245-6246).

1.2. *men az*

Eski Uygurcada *ātma-tṛṣṇā* ‘ben hırsı, benliğe bağlılık’ terimini karşılamak için *men az* ‘ben hırsı, ego hırsı’ kavramı kullanılmıştır. *men az* kavramı Skr. *tṛṣṇā* ‘arzu, hırs’ sözcüğü ile *ātma* ‘benlik’ kavramında olduğu gibi Uygurcada da *men* ‘ben’ ve *az* ‘hırs’ sözcükleriyle oluşturulmuştur. *tṛṣṇā* Skr. ‘susuzluk’; Pāli, *taṇhā* ‘özlem veya aşırı, uygunsuz arzu’ anlamlarına gelmektedir. *Tṛṣṇā*, Dört Yüce Gerçeğin ikincisinde ıstırabın (*duḥkha*) ortaya çıkmasının nedeni olarak tanımlanır. İnsan varoluşunda bencillik vardır. Bu yüzden birey kolektif bilinç ve özverili düşünmeden yoksundur. Kişi, arzuları ve hırsları uğruna ‘ben’ düşüncesini körükler. Bu düşünceden sıyrılmadığı için beş kümenin ağır yüklerinden kurtulamaz ve ‘ben (ego) hırsı’ kişinin aydınlanmasının önünde bir engel oluşturur.

(c) *ol men az-ıg basa basa (yüüz) yügerü yoritmak üz-e bu az ugr-ınta anın tidmez üçün beş yükmekig anın söz-lemiş ol alp üngülük tep azu-ça yme bu beş yükmek-ler üç türlüg az-ka tayak-lıg erür* “O ego hırsını daima canlandırmak için bu hırs nedeniyle beş kümeyi bırakmadığı için zor yükselecek diye söylemiştir öte yandan bu beş kümeler üç türlü hırsa dayalıdır.” (Abid. 1131-1134).

1.3. *men köñül*

men köñül ifadesi ‘ben bilinci, ben fikri, ben duygusu’ olarak anlamlandırılabilir. “köñül sözü tek başına Çin. 心 xin ‘kalp, duyu’, 意 yi ‘anlam’, 情qing ‘duyu’, 志 zhi ‘dilek’, 感 gan ‘duyu’ karakterlerinin tercümesi olarak verilir. Asli metinde karşılığı olmadığı durumlarda ise, soyut kavram yapımı için kullanılır” (Semet, 2018: 22). *men köñül* ifadesi de ‘ben duygusu, ben fikri’ için kullanılmıştır. ‘Ben’ kavramı zihnimizde, düşüncemizde bulunan soyut bir kavramdır. Bu yüzden gerçek değil, hayâlidir ve

aldatıcıdır. Metinlerde *men köñül* ve *yılayu* bir arada kullanılarak ben düşüncesinin hayâli, aldatıcı olduğuna vurgu yapılmıştır.

(ç) *neçük ol köñülteki nom yılayu men köñülke tayanmaz mu* “Düşüncedeki öğreti nasıldır? Aldatıcı (hayâli) ben fikrine dayanmaz mı?” (Abid. B42).

1.4. *men körüm*

ātma-dr̥ṣṭi kavramının Uygurca karşılığı *men körüm* olarak karşımıza çıkar ve ‘ben görüşü, ben anlayışı, ben kavramı’ için kullanılmıştır. Kavram Skr. *ātma* ‘ben’ *dr̥ṣṭi* ‘görme, görüş, fikir’ sözcüklerinin birlikte kullanılmasıyla oluşmuştur. Özellikle, görüneni gerçekmiş gibi görmek, dolayısıyla yanlış görüş (Soothill-Hodous, 1987: 415). (d) *inçe kaltı öl ŷi-i toon-ta toz toprak eyin yapşınmışı teg men körüm men az yme ök yene ançulayu ok* “Tıpkı nemli elbisede toz toprağın yapıştığı gibi ben görüşü (ve) ben hırsı da aynı şekildedir.” (Abid. 2806-2807).

1.5. *men küvenç*

men küvenç ‘ben kibri’. Skt. *asmimāna* ‘ben kibri, kendini beğenmişlik’ terimini karşılamak için Eski Uygurca *men küvenç* ifadesi kullanılmıştır. Skr. *asmi* ‘ben’ (123), अस्मि *māna* ‘kibir’ क्बिर् sözcüklerinden oluşan terime karşılık Uygurca teklik I. şahıs zamiri *men* ‘ben’ ve *küvenç* ‘kibir’ sözcükleri kullanılmıştır. Skr. terimi karşılamak için kaynak dildeki sözcüğün birebir karşılığı sözcükler seçilerek Uygurca Budist terim oluşturulmuştur.² Kümelerin benlik olduğu ve benlik tarafından sahip olduğu inancından kaynaklanan kibir (Soothill-Hodous, 1987: 423). Kişinin gerçek bir ‘ben’e, tözsel bir ‘ben’e sahip olduğuna veya sahip olduğuna dair içgüdüsel duygu veya tutumdur (Harvey, 2013: 62). *asmimāna* beş kümenin gerçekte var olduğuna inanarak kişinin ‘ben varım’ yanılgısına düşmesi ve kibirlenmesini ifade etmek için kullanılmıştır. Bu tür düşünceler kişiye acı verir.

(e) *ayıglamış ol kamağ edremliglerniñ köni nomlamakın tutmuş ol men meniğ küvençlig y(a)vlak köñülüg* “Tüm erdemlilerin gerçek öğretilerini küçümsemiş ve ‘ben ve benim kibirli, kötü huylarını’ benimsemiştir.” (HT VIII 373-376).

(f) *kentü öz-ler-i men küvenç-lig bolmış üçün umaz-lar adın-lar-ka asıra tüşüp ayıtgalı ötüngeli sansartın üngülük tıtağ* “Kendileri ben kibirli olduğu için aşağıya düşüp samsaradan yükselecek vesileyi sormak için başkalarına tahammül edemezler” (Abid. 1139-1141).

1.6. *men meniğlig*

men meniğlig ‘benlik ve benliğe ait olan’ Skr. *ātmātmya* आत्मात्मीय terimini karşılamak için kullanılmıştır. Terimin tam karşılığı ‘ben ve benim’dir. Buda’ya göre var olmayan ruha gereksiz bağlılık ızdırap sebebidir. O, bütün ızdırapların kaynağının benlik duygusunun ortaya çıkmasında yattığını söyler. Sahiplik isteği düşüncesi ve benim ve onların duygusu, bu yanlış ruh düşüncesinden dolayıdır (Mohapatra, 1990: 147-159).

(g) *burhan nomında ukıtgalır üçün ol men meniğligniñ yokın yindem söz-lemiş ol* “Burhan öğretisinde anlatıldığı için o, ben ve benim olmadığını her zaman söylemiştir.” (Abid. 2600-2602).

1.7. *men sakinç*

men sakinç ‘ben düşüncesi’ anlamına gelir ve Çin. 我相 *wó xiang* ‘ben’ ve ‘düşünmek’ sözcüklerinden oluşmuştur. 我相 ‘gerçek anlamda ‘benlik, ego’ teriminin

² Tokyürek, ‘Eski Uygur Türkçesi Metinlerinde Terim Yapma Yöntemleri’ adlı çalışmasında kaynak dildeki terimin Eski Uygurca birebir karşılığının kullanılarak çeviri yapılmasını ‘doğrudan çeviri yöntemi’ olarak nitelendirmiştir. Bkz. (Tokyürek, 2019: 356).

Eski Uygurcadaki karşılığıdır. Budist öğretilerde, benliğin istemediği dört düşünce ‘ben düşüncesi, insan düşüncesi, canlı düşüncesi ve varlık düşüncesi’dir. *men sakinçsiz tınlıg sakinçsiz bolmak* ‘benlik ve ruhun (tözün) düşünülmemesi’ Skr. *Nirmanō nirahamkāro* (Tokyürek, 2019: 430). Bu düşüncelere sahip olan kişi bodisatva mertebesine ulaşamaz ve bunun bir sonucu olarak mutlak kurtuluşa ve mutluluğa ulaşamaz.

(ğ) *kim kayu bodistvalar m(e)n sakinçl(i)g tınl(i)g sakinçl(i)g yaşağlı sakınl(i)g bolsar ... ol bodistv ermez* “Eğer Bodisatvalar ben düşünceli, canlı düşüncesi, canlı varlık düşünceli olursa (o zaman) bodisatva değildir.” (BT IF 39-41).

1.8. *menli kişili körüm*

Budizmde, hiçbir varlık, hiçbir birey ya da ‘ben’ olmadığı, yalnızca beş küme aracılığıyla sürekli değişen bir döngü anlayışı vardır. Kişi ‘benlik’ ve ‘kişilik’ düşüncesini yok edip beş kümenin ağır yükünden kurtulamazsa yeniden doğum gerçekleşir. Terim Skt. *ātma ve pudgaladr̥ṣṭi* kavramlarını karşılamak için kullanılmıştır. *iğid köñül küçetip öçürgeli umasar m(e)n-li kiş-i-li körüm-ke ikileyü evrilür* “Hatalı tutum güçlenip (onu) söndüremediğinde, tekrar benlik ve kişilik düşüncesine dönülür.” (BT IB 102-103).

(h) *tarkargalı usar-lar m(e)n-li kiş-i-li körüm-üg ançada timin ötkürürler* “Benlik ve kişilik düşüncesini ortadan kaldıranlar, gerçek ilkenin kabulüne hemen nüfuz ederler.” (BT ID 269-270). *menli kişili körüm ve menli kişili adkanmak* Skt. *ātma ve pudgaladr̥ṣṭi* terimlerine karşılık kullanılmıştır. Her iki terim de aynı anlamı ifade etmektedir.

(i) *bar antag tınl(i)glar köñülte kitermezler m(e)nli kişili adkanmakıg yörügde bilmezler erürli ermezli adırtıg* “(Ama öte yandan) ‘ben’ ve ‘kişi’ kavramlarını kalpten çıkarmayan, ‘doğru’ ile ‘yanlış’ arasındaki farkı bilmeyen canlılar vardır.” (HT VIII 284-288).

1.9. *men meniñlig köñül*

men meniñlig köñül ifadesi ‘ben ve benim fikri’ (Wilkens, 2021: 471) anlamına gelmektedir. Budist öğretilerde kalıcı, değişmeyen bir ‘benlik’ ve ‘varlık’ yoktur. Şu an olduğumuz ‘ben’ ile bir süre sonra olduğumuz ‘ben’ aynı değildir. Böyle bir ‘benlik’ düşüncesini akıldan çıkarmamak ve değişmeyen, kalıcı bir ‘benliğe’ inanmak *nirvānaya* ulaşmaya engeldir. Kişi, varlıkların ‘bensizliği’ ve maddesizliğine inanmazsa yeniden doğum gerçekleşir ve *nirvānaya* ulaşamaz. Harvey (2013: 62), kalıcı bir ‘benlik’ veya tözsel bir ‘ben’ inancının yeniden doğuşa neden olan şeylerden biri olduğunu belirtmiştir. Mutsuzluğumuzun kaynağı, dünyanın belirli bir parçasını oluşturan varlıkları kendimize ait sanmamız ve daha başka varlıklara olduğu gibi kendi bedenimize de ‘bu benim, o benim’ diyerek varlığımıza varlık katmaya çalışmamızdır. Budizmin temel öğretilerinden biri de ‘ben’in, ‘benlik’in bir gerçeklik, gerçek bir varlık olmadığı, zihnimizde var olan uydurma bir kavram, bir yanılgı olduğudur (Conze, 2004: 21).

(i) *men meniñlig köñül üze ikirçgü sızikleri tıtağında üküşi edgü yolka barmazlar* “Ben ve benim fikri şüpheleri sebebiyle çoğu doğru yola varamazlar” (BT II 235-239).

(j) *kim olarnıñ yermek ayıglamak* köñüllerin kēterzün [samtso] açarınıñ ulug edreminiñ [ediz]in ukıtzun m(e)n meniñlig köñüllerin sızun uvşatz[un] tep ol ok kün üze el[iğ beg] y(a)rl(i)g utdı* “ve onların küçümseyici tutumlarını ortadan kaldırsın ve onları Tripitaka üstadının büyük erdeminin yüksekliğiyle tanıştırsın ve ‘ben ve benim fikrini’ yok etsin diye aynı gün kağan emir gönderdi.” (HT V 578-584).

2. *mensiz*

Hint dilinde insanın maddi olmayan; ilahî varlığa ilişkin parçası olarak tanımlanan ve benliği ifade eden *ātman*, Budizmde kurtuluşa ermeye bir engel olarak görülmüş ve Sanskritçede aldığı olumsuzluk eki ‘benliğin yokluğu, reddi prensibi’ olarak yerini almıştır (Zeren, 2015: 315). Budizmde Pali *attā*, *Skr. ātman* ‘ruh, benlik’ olgusunun karşısında *anattā*, *anātman* ‘ruh yok, ben yok, benliksiz’ (Soothill-Hodous, 1987: 288) kavramları bulunmaktadır. *anattā* terimi, *anicca* ‘geçicilik’ ve *dukkha* ‘ızdırıp’ ile birlikte olgular dünyasının üç özelliğinden biridir. Ebedi ruh teorisine göre, bedeni oluşturan unsurlardan ayrı olarak beden, ölümsüz ve ebedi olan bir ruhtan oluşur. Maddi teori böyle bir varlığın, varlığını reddeder. Budizme göre her iki teori de kurtuluşun önündeki engellerdir. Budizm, yalnızca geçici bir benliği kabul ederek, temel ilke olarak ‘benliksizlik’ kavramını alır. Döngüsel varoluşta devam eden kalıcı bir benliğin hatalı fikri, tüm yanlısamanın kaynağıdır. Gerçek benliğin varlığı yokluğu tartışmaları öteden beri devam etmiştir. Lopez (1993: 61), *anātman* doktrininin Budist felsefenin kalbi olarak bilinse de, benliğin varlığını destekleyen çok sayıda ifade olduğunu ifade etmiştir. Budist Uygurca metinlerde ise ‘bensizlik’ kavramı ön plandadır ve asıl olanın ‘bensizlik’ olduğu vurgulanmıştır.

Budist öğretilerde benliğin yokluğu için kullanılan *anattā*, *anātman*, *nairātmya*, *anātmya* terimlerine karşılık teklik I. şahıs zamiri *men*’in +sXz yokluk eki almış biçimi olan *mensiz* sözcüğü kullanılmıştır. *mensiz* sözcüğünün yapısı ve anlamı hakkında iki temel görüş bulunmaktadır. Bunlardan biri sözcüğün *Skr. māna* ‘kibir’ sözcüğü ile ilişkilendirilmesidir. Bang (1972: 47), Clauson (1974: 351), Caferoğlu (2015: 128), Eraslan (2012: 589) gibi araştırmacılar bu görüşü savunarak sözcüğü *Skr. māna* ‘kibir’ sözcüğünün olumsuzluğu olan ‘mütevazı, kibirsiz’ ile ilişkilendirmişlerdir. Diğer görüşe göre sözcüğün, teklik I. şahıs zamirine +sXz³ yokluk ekinin eklenmesi ile oluşturulduğudur. Arat (1991: 368), Hazai ve Zieme (1971), Tekin (2019: 430), Erdal (1991: 135), gibi araştırmacılar ise sözcüğün *Skr. nirātmatā*, *anātman* terimine karşılık teklik I. şahıs zamirinin +sXz yokluk eki almış biçimi olarak değerlendirir. Bu görüşler ve *men* şahıs zamirinin ‘benlik’ kavramı için kullanılarak farklı semantik yapılar oluşturulmasından hareketle *mensiz* sözcüğünün de teklik I. şahıs zamirinin +sXz ekli biçimi olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim Pāli dilinde *attā* ‘öz, ruh’ ile *an* olumsuzluk ön ekinin birleşiminden *anattā*; *Skr. ātman* ‘ruh, öz, benlik’, *anātman* ‘ruh yok, benliksiz’; Çin. 我 “ben” 無 “yok” 無我 *wú wǒ* ‘ben yok, bensiz’ biçimlerinin bulunması bu görüşü desteklemektedir. Tıpkı *men* zamiri ile oluşturulan terimler gibi *mensiz* sözcüğü de gerek tek başına gerek farklı sözcüklerle kullanılarak çeşitli anlamlarda kullanılmış ve Budist terimleri karşılamak için kullanılmıştır. Sözcüğün, terim olarak kullanılmasına ilişkin Tokyürek (2019: 430), *kişi mensizin* ‘insan benliksizliği’, *mensiz* ‘egosuz, benliksiz’, *ınlıg mensizin* ‘canlı benliksizliği’ örneklerini verir ve terimin, “benliği olmayan, özgürlüğü ve kendine ait bir karakteri olan, ruhu olmayan, kişisel olmayan, varlığın bireysel özgürlüğünün olmaması” gibi anlamlarda kullanıldığını, benliğin olmamasının varlığı mükemmele ulaştıran unsur olduğunu ifade eder.

mensiz sözcüğü, incelenen metinlerde ‘benliğin yokluğu, bensizlik, egosuzluk’ anlamlarında *anattā* terimini karşılamak için kullanılmıştır. Kişinin benliğinden

³ Ağca, zamir türünden sözcüklerin yapım ekleri ile kullanılmamasına karşın Budist çevreye ait metinlerde +sXz yokluk eki ile genişlemiş biçimleri bulunduğunu belirtir. Bkz. Ağca, 2010: 161.

sıyırılması Budizmde gerçek töze ulaşmak için önemli bir aşamadır. ‘benliğin yokluğu’ kavramı da teklik birinci şahıs zamirinin +sXz yokluk eki almış biçimi ile sağlanmışır. *mensiz* sözcüğüne ilişkin örnekler şu şekildedir:

(k) *kaçan kişi m(e)nsizin bilü tüketser ötrü tözün yollar akınka uzatı tirenür “İnsan benliğin var olmadığını zaten biliyorsa, o zaman asil yolların akıntısına uzun süre direnir.”* (BT IB 109-110).

(l) *bo közüngü bilge bilig-niñ ögdisi on şlok erür kirtü töz erip çın kirtü töz mn-siz erür “Bu ayna bilgeliğin övgüsü 10 mısradır. (O) gerçek tözdür, gerçek töz bensizdir”* (BT VIII B 151).

(m) *kam(a)g [bodhis(a)t(a)v]larn(t)ñ köni yolın orukın ay[u] beri[glı] törö-nün kertü[sin]çe b(e)lgüsü[nçe] inaginça yürüginçe b(e)lgülük otgurak [...emgek]lig-ig yokug m(e)nsizig örüg amal [...] nomlaglı “Tüm bodhisatvaların gerçek yolunu doğruluğa, işarete, güvene ve yasanın yorumuna göre, dharmaların (kalıcı, ızdırıp) dolu ve var olmadığını, egosuz ve her zaman sakin olduğunu açık ve kesin bir şekilde vaaz ederler.”* (BT XX 1081-1084).

(n) *akıg-lıg tüş-nünj bar erür anıñ tört türlüg töz-ler-i. kalı ürlügsüz emgek kurug mensiz erür. olar-ta ürlügsüz-li emgek-li (ikigü) bolur öz töz. kurug-lı men-siz-li ikigü bolur kamag-lıg töz “Akıntılı sonun dört türlü esası vardır. Şöyle ki fâni ızdırıp boş ve bensizdir. Onlardan fânilik ve acı (ikisi) kendi doğasıdır. Boşluk ve bensizlik (bunların) ikisi bütün (varoluşun) esası olur”* (Abid. 1876-1879).

2.1. *mensizin mensiz*

依他十喻 *yi ta shı yù* Terim, “beden ya da benliğin, nesnelere bağ durumunun gerçek olmadığını” ifade eder. Ayrıca köpük, kabarcık, ateş, fidan, büyü, rüya, gölge, yankı, bulut ve ışık gibi on benzerliğin aldaticılığına da ifade eder (Tokyürek, 2019: 444).

(o) *ürlüksüz üçün emgekin emgek üçün mensizin mensiz üçün kurugın körürler “Fânilik için, ızdırabın ızdırabı için, benliksizliğin benliksizliği için boşluk ile görür.”* (AY 7940-7941).

2.2. *kişi mensizin*

kişi mensizin ‘kişi bensizliği’ Skr. *pudgalanairātmya* (Wilkens, 2021: 385). Bireyde bir benliğin olmaması. *nairātmya* (Soothill-Hodous, 1987: 379) iki tür bensizliğe atıfta bulunur. Bunlardan biri *pudgalanairātmya* ‘kişi bensizliği’ diğeri *dharmanairātmya* ‘dharma bensizliği’dir. Eski Uygurcada terimi karşılama için *kişi* ve *mensiz* sözcükleri kullanılmıştır.

(ö) *adırtlamıs nomlarta yine kisi mensizin nom mensizin ikegünü birle bilip bo ikegünü adıra bilteçi bilge biligke yme ilinmek yapınmak “Seçilmiş kanunda yine kişi benliksizliği ile kanun benliksizliğinin ikisini bilmektir. Bu ikisini ayırabilecek bilgiye bağlanmaktadır”* (AY 6242-6245).

2.3. *nom mensizin*

nom mensizi ‘dharma bensizliği’ Skr. *dharmanairātmya* (Wilkens, 2021: 496). Her şey bireysel özlerden yoksundur. Hiçbir şeyin kalıcı bir benliği, ruhu veya özü yoktur. Hem koşullu hem de koşulsuz *dharmalar* kalıcı benlikten yoksundur (Soothill-Hodous, 1987: 271). *kişi mensizin* ve *nom mensizi* terimleri *nairātmya*’yı oluşturan kavramlardır.

(p) *tnlıg mensizin nom mensizin titrü bilser uksar “Canlı benliksizliği ve kanun benliksizliği ile bilse, anlasa...”* (BT ID 218-119).

(r) *anta erteçi tejrilerke alku nom-lar-nuñ mensizİN amrılmış nirvan-nuñ kirsizin aça adıra nomlayur siz* “Orada (Tuşita’da) bulunan tanrılara tüm unsurların (dharma) maddesizliği ve huzur bulmuş Nirvāna’nın temizliğini ayrıntılı bir şekilde vaaz ediyorsunuz.” (BT III 1011-1013).

2.4. *tınlıg mensizİN*

tınlıg mensizİN ‘canlı benliksizliği’. Budizmde *mensiz* terimi sadece kişiler için değil, diğer canlıların ‘bensizliği’ için de kullanılmıştır. Budizmin *Mahāyāna* kolunda sadece bodisatvaları değil bütün canlıları kurtarmak ve *nirvāna*’ya ulaştırmak esastır. Bu nedenle sadece insanlar değil diğer canlılar ve varlıklar da bensiz olmalıdır.

(s) *tınlıg mensizİN nom mensizİN tıtrü bilser uksar* “Canlı benliksizliği ve kanun benliksizliği ile bilse, anlasa.” (BT ID 218-119).

2.5. *mensizli kurıglı çın töz*

m(e)nsizli kurıglı çın töz ‘bensiz, boş ve gerçek öz’ (Wilkins, 2021: 472). *töz* “Çin. 性 xing, 際 ji, 理 li, 源 yuan, 旨 zhi ve 相 xiang karşılığında kullanılmaktadır.” (Semet, 2018: 26). *töz* terimi ‘asıl, temel’ anlamı ve *çın* ‘gerçek, doğru’ sözcüğü ile *mensiz* (*anattā*) ‘bensiz’ ve *kurıglı* (*śūnyatā*) ‘boşluk’ terimleriyle kullanılarak mutlak varoluş ve ben anlayışının var olmadığını vurgular. Gerçek *töz*, ‘bensiz’ ve ‘boş’ yani maddelere bağlı olmayan tözdür. Gerçek tözü elde eden varlıklar mutlak mutluluğa ulaşır ve acılardan kurtulur.

(ş) *m(e)nsiz-li kurıglı çın tözde meñgün turur erip tapınur siz meniñ tıp netegin tınlıglarig meñilig kılğalı tavrınur siz* “Bensiz ve boş gerçek kökte (*śūnyatā*) ebediyen durur ve (canlılara) yardım edersiniz, ‘Onlar benimdir’ dersin ve canlıları mutlu etmek için ne kadar çaba harcarsınız.” (BT III 907).

2.6. *asra mensiz sakınç*

asra mensiz sakınçlar ‘alçak gönüllü ve özverili düşünceler’ (Wilkins, 2021: 74). ‘aşağı’ anlamında yer yön ifade eden *asra* metaforlaşarak tek başına ‘alçak gönüllü’ anlamında kullanılmasının yanı sıra *mensiz* sözcüğü ile öbek oluşturarak ‘alçak gönüllülük’ ve ‘ben kibrinin olmaması’ nı ifade etmek için kullanılmıştır.

(t) *alku anunmuş bışrunmuş nomlarıg asra mensiz sakınçlarıg turum ara yokadturur* “Kalpte olgunlaşan tüm öğretileri ve alçak gönüllü bensiz düşünceleri hemen yok eder.” (TT II B 65-71).

Sonuç

Uygurların Budizmi kabul etmesi ile bu inanca ait metinler Sanskritçe, Toharca, Soğdca, Çince başta olmak üzere farklı dillerden Uygurcaya çevrilmiştir. Metinler çevrilirken kaynak dillerdeki kavramlara uygun karşılık bulmak için farklı stratejiler kullanılmıştır. Terimler, bazen olduğu gibi Uygurcaya aktarılmış, bazen ise hem kaynak dildeki karşılıkları hem de Türkçe karşılıkları ile birlikte yazılmıştır. Bunun yanı sıra bazı Budist terimleri ifade etmek için kaynak dildeki sözcüğün Türkçedeki karşılığı verilmiştir. Bu çalışmada ele alınan *men* zamiri ‘benlik’ kavram alanına ait ifadeleri karşılamak için kullanılmıştır. Çalışmada elde edilen sonuçlar şu şekildedir:

Budist terminolojiye ait Pali *attā* ‘ben’, Skr. *ātman* ‘benlik’, Çin *wō* ‘ben’ kavramı Budist Uygur metinlerinde *men* sözcüğüyle karşılanmış; olumsuzluk ön eki alarak benliğin yokluğunu ifade eden Pali *anatta*, Skr. *anātman*, Çin. *wú wō* terimleri de Uygurcada *mensiz* sözcüğü ile ifade edilmiştir. Söz konusu kullanımlar, Uygurcada terim oluşturma stratejilerine örnek teşkil etmesi bakımından önemlidir.

men sözcüğü zamir kategorisinde kullanılmasının yanı sıra yeni anlam kazanarak sözlükselleşmiştir. Sözcüğün *menig* örneğinde olduğu gibi isimlere eklenen yüklem durumu eki ile kullanılması onun isimleştiğini göstermektedir. Gramatikal bir unsur olarak kullanılan *men* zamirinin dil kullanıcıları tarafından içinde bulunulan kültürle birlikte yeni bir anlam kazanması metalingüistik bir kullanım olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun yanı sıra birçok dilde olduğu gibi Eski Uyğurcada benlik kavramının teklik I. şahısla ifade edilmesi evrensel dilbilimi açısından önemlidir.

Eski Uyğurların çeviri faaliyetlerindeki başarısı, özellikle Budist terimlerin Türkçeye aktarılmasında uygulanan dilsel stratejiler üzerine yapılacak olan çalışmalar neticesinde, Eski Uyğurca temelinde genel Türk dilinin terim türetme stratejilerinin ortaya çıkmasına katkı sağlayacaktır.

Kısaltmalar

Abid.	Abidharma Text
AY	Altun Yaruk
BT	Berliner TurfanTexte
DDB	Digital Dictionary of Buddhism
HT	Xuanzang Biyografisi
KB	Kutadgu Bilig
TT	Turkische Turfantexte

Kaynaklar

- Ağca, F. (2010). *Budist Türk Çevresi Metinlerde Olumsuzluk ve Yokluk Şekilleri*. Ankara: TKAE Yayınları.
- Alova, E. (2013). *Latince Türkçe Sözlük*. İstanbul: Sosyal Yayınları.
- Arat, R. R. (1965). *Eski Türk Şiiri*. Ankara: TTK Yayınları.
- Arda, Z. C. ve Obruk, T. (2013). *Almanca-Türkçe, Türkçe Almanca Universal Sözlük*. Ankara: Engin Yayınevi.
- Bang, W. ve Gabain, A. v. (1972). *Türkische Turfan-Texte II*. Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften.
- Conze, E. (2004). *Kısa Budizm Tarihi*. (Çev. Ö. C. Güngören). İstanbul: Yol Yayınları.
- Edgerton, F. (1953). *Buddhist Hybrid Sanskrit Grammar and Dictionary*. Delhi: Motilal Banarsidass Publication.
- Eliade, M. (2003). *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi, Cilt II, Gotama Budha'dan Hristiyanlığın Doğuşuna*. (Çev. A. Berkay). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation A Functional Approach to the Lexicon, Vol I*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Giles, H. A. (1912). *A Chinese-English Dictionary, Part I-II*. Shanghai/London: Kelly and Walsh.
- Harvey, P. (2013). *An Introduction to Buddhism Teaching, History and Practices*. New York: Cambridge University Press.
- Hazai, G. ve Zizeme P. (1970). *Fragmente der uigurischen Version des 'Jin gangjin mit den Gâthâs des Meister Fu' Nebst einem Anhang von T. Inokuchi*, Berliner Turfan-Texte I. Berlin: Akademie Verlag.
- Kanar, M. (1993). *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Birim Yayıncılık.
- Kara, G. ve Zieme P. (1977). *Die uigurischen Übersetzungen des Guruyogas "Tiefer Weg" von Sa-skya Pandita und der Manjuśīnāmasamgīti*. Berlin: Akademie Verlag.
- Kaya, C. (2021). *Uyğurca Altun Yaruk -Giriş, Metin ve Dizin-*. Ankara: TDK Yayınları.

- Mohapatra, R. (1990). *Philosophy of Religion an Approach to World Religions*. (Çev. H. Işık). *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16(16), 211-227.
- Lopez, D. S. (2013). *From Stone to Flesh A Short History of the Buddha*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Röhrborn, K. (1983). Zur Terminologie der Buddhistischen Sekunden Überlieferung in Zentralasien. *ZDMG*, 133, 273-296.
- Semet, A. (2018). Uygurcada Terim Yapma Tekniği Üzerine Gözlemler. *Beşbalıklı Şingko Şeli Tutung Anısına Uluslararası Eski Uygurca Çalıştayı Bildirileri*. 4-6 Haziran 2011, ss. 19-31.
- Sōgaito, M. (2008). *Uighur Abidharma Text: A Philological Study*. Kyoto: Nakanishi Printing.
- Soothill, W. ve Hodous, L. (1987). *A Dictionary of Chinese Buddhist Terms with Sanskrit and English Equivalents anda Sanskrit-Pali Index*. Delhi.
- Taşdelen, V. (2017). *Benlik ve Varoluş Kierkegaard Felsefesi Üzerine Bir İnceleme*. Ankara: Hece Yayınları.
- Tekin Ş. (2019). *Uygurca Metinler II Maytrısimit*. Ankara: TDK Yayınları.
- Tezcan S. (1974). *Berliner Turfantexte III/Das Uigurische Insadi-Sutra*. Berlin: Akademia-Verlag.
- Tokyürek, H. (2019). *Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Maniheizm Terimleri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Tokyürek, H. (2019). Eski Uygur Türkçesi Metinlerinde Terim Yapma Yöntemleri. F. Temizyürek (Ed.), *Prof. Dr. A. Halûk Dursun Anısına Uluslararası Türk Kültürü Sempozyumu Dil - Tarih - Coğrafya* içinde (355-361. ss.). Ankara.
- Tokyürek, H. (2020). Kutadgu Bilig'de Semboller Üzerinden Budist Etki. *Karadeniz Araştırmaları*, XVII(65), 203-216.
- Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen Altuigurisch - Deutsch - Türkisch*. Göttingen: Universitätsverlag.
- Williams, M. (1986). *A Sanskrit-English Dictionary*. Delhi: Motilal Banarsidass.
- Williams, P. (2009). *Mahayana Buddhism : The Doctrinal Foundations*. Routledge.
- Zeren, M. E. (2015). *Maniheizm ve Budizm'in Uygurların Kültür Hayatına Etkileri*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.

Elektronik Kaynaklar

- DDB = Digital Dictionary of Buddhism. Erişim adresi <http://www.buddhism-dict.net/> (Erişim tarihi: 30.09.2022).
- OED = Online Etymology Dictionary. Erişim adresi <https://www.etymonline.com/> (Erişim tarihi: 25.09.2022).

